

Success e nunsuccess da plets rumantschs : en studi qualitativ davart la producziun e diffusiun da plede pi novs e pi vigls an Surmeir

Autor(en): **Frank-Spörri, Katharina / Cathomas, Regula**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **111 (1998)**

PDF erstellt am: **09.08.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-236375>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Success e nunsuccess da plects rumantschs

En studi qualitativ davart la producziun e diffusiuin
da plects pi novs e pi vigls an Surmeir*

Katharina Frank-Spörri / Regula Cathomas

La lavour preschainta è neida fatga igl anvien 95/96¹ aint igl rom d'en seminari tar Georges Darms all'universitad da Turitg. Ella na pretenda betg d'esser ena lavour representativa an senn quantitativ, mabagn ena lavour tgi dat en'idea sur dalla diffusiuin e producziun da plects surmirans an en pitschen intsches geografic. Quant gliunsch e quant anavant tg'ins so generalisar igls resultats seia remess ad oters studis qualitativs u quantitativs.

1. Introducziun

La nossa lavour sa basa segl giaveisch dad intercureir ensatge cun en tschert aspect actual, numnadamaintg igl lungatg tgi vign duvro digl schinumno 'pievel' an la veta da mintgade.

Dalla vart teoretica ans interessescha la verificaziun dallas stentas tgi vignan fatgas digls organs linguistics scu dalla Leia Rumantscha u dallas uniuns rumantschas regionalas per mantigneir e promover igl rumantsch. «Le maintien du romanche dépend fortement du succès de sa modernisation par la création e la diffusion de terminologies nouvelles», screiva Clau Solèr², e nous lagn intercureir aglmanc ena pitschna part da chest success. An ampresa lengia ans vogl per neologissems. Aint igl rumantsch vignan chels neologissems proponias per gronda part tras vocabularis e toms instructivs cun plects novs. Uscheia ins spera da pudeir derasar novs plects rumantschs, respectivamaintg da ramplazzar igls plects tudestgs tgi èn gio sa fixos aint igl

* La lavour è neida scursaneida per igl scopo da chesta publicaziun.

¹ Chegl è la raschung per enqualtgi constataziun tgi na corresponda betg a fatgs actuals.

² CLAU SOLÈR, 1994, p. 59.

rumantsch. Nous lagn retschertger igls neologissem dalla vart digls recipients e dallas recipientas e dumandagn siva igls factours per ena acceptanza respectivamaintg ena refusaziun d'en pled. Sot acceptanza tgapign nous igl resultat dalla cumbinaziun dad elemaints formals, elemaints digl cuntign ed elemaints ordvart igl lungatg.³

Uta Helfrich transmetta igl model dalla circulaziun d'economia an la teoria linguistica⁴: La produenziun d'en pled nov è igl madem scu la produenziun d'ena tscherta tgossa. Scu la tgossa, stò er igl neologissem corresponder ad en basigns, el stò neir accepto e sa cumprovar alla fiera. El ò en tschert success tgi augmainta puspe la productivitat. Per acquistar igl martgea na stò en nov pled rumantsch betg angal sa furar tras ancunter otras variantas rumantschas, mabagn ò er da sa far valeir cunter la concorrenza digl pled tudestg. El stò mussar tgi el sa lascha integrar migler aint igl discurs rumantsch tg'igl pled tudestg. Las pretensiuns ad en pled rumantsch èn damai fitg grondas. Igl noss intent è da sclareir divers aspects da chest process da produenziun e diffusiuin.

Marveglias vainsa pero er tge plets tgi vignan creos dallas persungas interrogadas e lagn saveir an tge risguard tgi chels sa disfrantzgeschan dallas 'propostas professiunalas'.

Igls neologissem duessan sa refereir a novaziuns sen divers camps; i na vo betg per neologissem semantics, mabagn per neologissem lexicals. Per far la cumparegliaziun cun plets tgi on gia taimp per sa derasar, integragn nous ainten la nossa retschertga er plets pi vigls. Ultra da chegl cuntigna chella decisiun er en aspect psicologic: la persunga anquistada na vign betg angal confrontada cun plets novs tgi ella na so prubablamaintg betg, mabagn er cun plets gio ancunashaints.

Alla fegn cumpeglia igl noss catalog da dumondas plets tgi segnan tgossas pi novas e tgossas pi viglias an ena relaziun angulivada.

Perchegl tgi nous na pudagn betg parteir da studis sumigliants existents ans decidagn nous per en studi qualitativ tgi duess cuntigneir blers aspects differents. Damai tgi vo per demussar en vast spectrum vainsa ampruo da cattar partenaris e partenarias d'intervistà tgi repre-

³ cf. UTA HELFRICH, 1993, p. 37.

⁴ cf. UTA HELFRICH, 1993, p. 41s.

schaintan an divers gros enqualtgi polaritads. Per la nossa labour monta chegl concretamaintg: tschartger persungas differentas chegl tgi pertotga igl sex, la vigliadetna e la professiun ed ultra da chegl persungas da dus vischnancas linguisticamaintg differentas. Nous eligiagn perche gl donnas ed omens, casarinas e pors tranter 30 ed 80 onns, sesentAs a Stierva (scu vischnanca pi rumantscha) ed a Lantsch (scu vischnanca manc rumantscha).

Nous intercurign igl lungatg discurria; ena transcripziun fonetica n'è betg necessaria, perche gl tg'igl aspect fonetic n'interessescha betg ainten ena tala labour, anzi, i vo per igl scazi activ dalla gliout. La retschertga faschinsa a bucca, damai tgi nous lagn chest contact direct cun la gliout e betg exponer las persungas anc duple ad ena situaziun d'examen scu chegl savess capitar ainten ena intervista a scretg. Per las mademas raschungs renunztgagn nous er ad en dictafon. Per las fegnameiras dalla nossa labour ans para en protocol suffiziant.

Dalla vart digl pled lessans er preschantar ena tscherta diversitad; nous vagn tscharnia substantivs e verbs, ma ainten ena relaziun differenta.⁵

Tar l'evaluaziun digls resultats ans para impurtant da demussar ed analisar mintga pled per sasez. En'amprema evaluaziun tigna chint tg'igls problems respectivamaintg las singularitads schean tar mintga pled ensanoua oter. Tuttegna na lainsa betg renunztgier ad ena vista sinoptica ed ad en'interpretaziun pi vasta. Ena discussiun finala duess mussar tendenzas tenor las qualas ins pudess cuntinuar cun ulteriouras retschertgas u strategias d'ageir, formuladas precautamaintg.

2. Formulaziun dallas dumondas

Nous partign da diversas dumondas tgi duessan tschiffer ple u manc igl tschertgel dalla produenziun e derasaziun da plets pi vigls e pi novs. Las dumondas cuntignan an general dus aspects differentes,

⁵ Or da la vista da chella tgi 'è siva pi scorta' sa laschan inditgier tschertas criticas. Per exaimpel ans è do an igl pir siva igl text, tgi nous vagn tscharnia forsa en po mengia blers plets digl auto.

En'oter punct da critica èn igls verbs: Els n'explitgeschan betg bler duple tg'igls substantivs e stuessan neir separos an en'otra retschertga.

numnadamaintg igl aspect puramaintg linguistic ed igl aspect sociolinguistic.

Dumondas linguisticas:

- Vignan igls plets, proponias digls ples vocabularis, duvros?
- Dattigl er variantas da chests plets proponias?
- Scu è la relaziun tranter las variantas ed igl pled cardinal proponia digls vocabularis?
- Scu vignan stgaffias plets novs dalla gliout?
- Scu stò en pled neir construa, per tg'el vigna duvro?
- Scu è la relaziun tranter igl pled tudestg ed igl pled rumantsch?
- Dattigl en connex tranter la vigliadetna digl pled e la sia derasaziun?

Dumondas sociolinguisticas:

- Dattigl ena differenza linguistica tranter las persungas da dus vischnancas differentas chegl tgi pertotga la part dalla populaziun rumantscha?
- Dattigl ena differenza linguistica tranter persungas tgi s'occupeschan da lour professiun annò an lour mintgade cun ena tgossa e persungas tgi na sa fatschaintan betg cun ena tscherta roba?
- Dattigl ena differenza linguistica tranter donnas ed omens?
- Dattigl ena differenza linguistica tranter gliout viglia e giovna?

3. Premissas

3.1. *Igls vocabularis*

Per catter igl pled cardinal ed ulteriouras variantas ischans sorteidas d'ena vart digls vocabularis surmirans existents: igl 'Vocabulari da Surmeir' da Mena Grisch ed Ambros Sonder e digl 'Mossaveias' da Gion Peder Thöni, da l'otra vart digls tschintg toms 'Pled Rumantsch' e digl 'Pledari Grond' tgi la Lia Rumantscha ò edia.

Per dar ena survista digl cuntign e dalla fegnameira digls singuls vocabularis lainsa igls preschantar curtamaintg an successiun tenor igl onn da cumpariziun.

Igl 'Vocabulari da Surmeir' è cumparia igl 1970 cun la fegnameira da sarveir agl adiever digl rumantsch an scola, ainten la veta da mintgade ed ainten la veta da lavour. Ultra da chegl erigl er en intent digls editours da fixar l'ortografia digl surmiran da scritgira tras igl vocabu-

lari. Igls tgavazzegns èn nias tscharnias tenor ponderaziuns praticas e cun piglier risguard allas atgnadads digl mond puril. Uscheia cumpeglia igl vocabulari surtot plects digl lungatg da conversaziun. Pinavant erigl er en giaveisch da mantigneir las particularitads linguisticas digl Grischun central e da manar iertas linguisticas aint igl taimp nov. Per mancanza da spazi n'ègl betg sto pussebel dad edeir en vocabulari cumplet. Percheigl n'èn plects, tgi existivan gio aint igls dicziunaris ladins u sursilvans an la madema furma, per part betg nias risguardos aint igl vocabulari preschaint.

Per dar damogn a tottas novaziuns, surtot segl camp dalla tecnica, digl traffic e digl turissem, on las autouras ed igls autours digls vocabularis sursilvans e surmirans, tgi èn nias redigias ainten la madema perioda da taimp, luvro an stretga collaboraziun.

Gion Peder Thöni vei igl sies codesch '*Mossaveias*' scu «En intruidamaint popular per cumbatter igls germanissemis schluitos noadainten igl noss bel lungatg rumantsch». Igl Mossaveias digl onn 1981 è ena reediziun parziala da diesch codeschets digl autour tgi èn cumparias tranter 1948 e 1968. Ainten chels reflectescha G. P. Thöni igls germanissemis tgi cumparan an differentas parts dalla veta da mintgade. Pinavant cumpeglia igl Mossaveias en register da plects adattos alla veta moderna. Las novaziuns ò igl autour retratg dalla cumischung da neologissemis dalla Leia Rumantscha, dad oters vocabularis rumantschs ed el ò er agiunto varsaquants agens plects novs.

Igls toms digl 'Plect Rumantsch' dalla Leia Rumantscha on la fegnamaira da schlarger igl scazi da plects s'adattond allas pretensiuns digl taimp ed uscheia render chint allas midadas dall'economia, dall'industria e dalla tecnica. Chels carnets èn cumparias per tschintg differents camps: Sport (1981), Professiuns (1982), Biologia (1984), Tecnica I (1986) e Tecnica II (1993). Oter tg'igl tom 'Sport' tgi ò angal inditgia igls plects an sursilvan, ladin e surmiran, cumpeglian igls oters tots tschintg idioms. Igls tgavazzegns digls plects èn an tudestg, danor igls carnets 'Tecnica' noua tgi els èn an rumantsch grischun.

Igl '*Pledari grond*' è igl vocabulari igl pi voluminous ed igl pi nov dall'antiera Rumantscheia e datescha digl onn 1993. El porscha plects rumantschs per tot igls sectours digl mintgade. Basond alla banca da datas linguisticas tgi è neida installada an connex cun la creaziun digl rumantsch grischun, partan igls editours e las editouras digls tgavazzegns tudestgs, percheigl tgi «il material nov vign per regla intermedià sur il tudestg». Il Pledari renda chint agl fatg tg'igl scazi da plects ru-

mantschs crescha. Igl utilisader e l'utilisadra cattan savens bleras variantas per en pled tudestg e survignan uscheia en'idea dallas nianzas linguisticas digl rumantsch. Relativamaintg tgunsch sa lascha en pled midar an igl agen idiom. Noua tgi existan grondas differenzas tranter igl rumantsch grischun ed en idiom pon neir consultadas atgnas glistas.

Igl Pledari grond na s'orientescha betg angal allas ideas digls linguists e dallas linguistas, mabagn recepescha chegl tgi vign discurria digl schinumno 'pievel' (schi na sa tratta betg gist d'en'expressiun evidentamaintg tudestga). Igl vocabulari è praticamaintg cumplet. Igl svilup sen igl camp da novaziuns ainten la nosa cultura è dantant rasant; sainz'oter vainsa catto dus plets tgi n'èn betg anc menziunos aint igl Pledari grond.

3.2. *Igls plets*

Per erueir schi neologissem rumantschs vignan duvros activamaintg ainten la veta da mintgade, chegl vot deir schi plets novs appartignan agl vocabulari activ dallas persungas, vainsa eligia igls plets dalla nosa retschertga tenor igl conturn quotidian dallas persungas interrogadas. Per anquistar persungas cun aglmanc ena premissa comunabla vainsa tscharnia donnas ed omens da dus differents mastiers, per mintga sex egn: chegl èn pours per igls omens e casarinas per las donnas. Sen fundamaint da chegl vainsa partia igls plets an treis categorias:

1. per igls pours: tecnica, agricultura, automobilissem
2. per las casarinas: tigneirtgesa, unfants
3. per tottas dus gruppas (varia): sport, biro, biologia, vistgadeira, luvratori e cant

La nosa elecziun digls plets vainsa fatg a basa digl 'Pledari Grond' e digls carnets 'Pled Rumantsch'. Pinavant vainsa er integro dus plets ainten la glista tgi n'èn betg inditgias ainten en vocabulari ('Snowboard', 'skating'), perchegl tgi els èn dalla tgossa annò schi novs.

Per erueir schi la 'vigliadetna' digls singuls plets ò en'influenza sen las raspostas, igls vainsa classifitgia an plets 'pi vigls' (25 plets), 'pi novs' (23 plets) e chels dus plets gio menziunos tgi n'èn inditgia nagliour 'fitg novs' (2 plets). Chella repartiziun n'è betg nunproblematica, perchegl tgi l'existenza d'en pled, respectivamaintg la sia inexistenza ainten en vocabulari è angal per part en'indicaziun dalla sia vigliadetna. Tuttegna reflectescha chel fatg quant actual tgi en pled era u è.

Alla gruppada digls plects 'pi vigls' totgan tot chels tgi nous vagn catto aint igl 'Vocabulari da Surmeir' da Sonder/Grisch, aint igl 'Dicziunari ladin' dad Oscar Peer u aint igl 'Vocabulari sursilvan' da R.Vieli/A. Decurtins. Damai tgi chels pledaris èn tots nias edias avant ple tgi 30 onns ègl pussebel da deir tg'igls plects cumpiglias seian aglmanc 25 onns vigls.

Tot igls oters plects vainsa chinto tar la gruppada 'pi nov'.

Nous preschantagn mintga plect scu maletg. Uscheia savainza evitar d'influenzar las persungas verbalmaintg. Igl partenaris e las partenarias on da deir igl plect rumantsch schi pussebel scu chegl tgi el vign duvro ainten la communicaziun da mintgade an vischnanca. Scu cuntercontrolla, schi las persungas tgapeschan er propi tge plect tgi è dumando, on ellas er d'inditgier igl plect tudestg. Chegl ans ampurmetta suraint da tschiffer er chellas persungas tgi canoschan angal ena varianta rumantscha.

3.3. *Las vischnancas*

Per realisar la nossa lavour vainza tscharnia las vischnancas surmiranas an Val Alvra, Lantsch e Stierva. Chels dus cumegns stattan an ena clera opposiziun concernent igl adiever digl rumantsch scu amprem lungatg. Tenor las davosas dumbraziuns federalas 1990 eran chegl 197 persungas u 43,5% a Lantsch e 75 persungas u 75% a Stierva. Or da chella vista para Stierva dad esser 'pi rumantsch' tgi Lantsch.⁶ Nous vagn tscharnia chellas dus vischnancas per intercureir schi plects novs vegian en pi grond success ainten ena vischnanca, noua tgi duple persungas discorran rumantsch tgi ainten ena vischnanca 'manc rumantscha'.

⁶ Sch'ins cumpareglia igl pertschient dallas persungas tgi on inditgia rumantsch scu amprem lungatg dallas dumbraziuns da 1970 e da 1990, è evidenta la sminuiziun da persungas tgi on inditgia rumantsch scu amprem lungatg an tottas dus vischnancas. Igl è da supponer tgi chegl stetta an stretg connex d'ena vart cun la situaziun economica dalla vischnanca u dalla vallada, tgi sforza igls abitants e las abitantas digls cumengs da tschartger lavour ainten en conturn tudestg, dall'otra vart cun persungas da lungatg tudestg tgi èn sa domicileidas ainten las vischnancas, ma n'èn betg prontas da s'assimilar linguisticamaintg.

3.4. *Las persungas*

La nossa retschertga vainsa fatg cun 16 persungas, mintgamai otg da mintga vischnanca. Cunchegl tg'igl è per nous er d'interess dad erueir schi dat ena differenza dalla cumpetenzza linguistica tranter donnas ed omens vainsa dumando ainten mintga vischnanca quatter donnas e quatter omens. Donnas ed omens represchaintan a madem taimp er dus mastiers, numnadamaintg casarinas e pours. Pinavant vainsa er disfrantzgea tranter igl criteri 'persungas pi viglias' e 'persungas pi giovnas', chegl vot deir tgi da chellas quatter persungas èn dus pi viglias (sur 60) e dus pi giovnas (sot 40).

Alla nossa retschertga èn sa participadas angal persungas carscheidadas. Ellas na stattan betg ple directamaintg sot l'influenza dalla scola (tgi derasa bagn igl pi effiziantamaintg neologissems). Cun excepziun dad unfants tgi vignan a tgesa cun neologissems, on persungas carscheidadas sulettamaintg la pussebladad da recepeir plects novs sur las medias (radio, televisiun, gasettas u codeschs).

4. L'anquista

Igl aton 1995 vainsa contacto en'infurmanta da Lantsch tgi ans ò inditgia las persungas adequatas per la nossa retschertga. Siva d'en'amprema dumonda telefonica ègl sto pussebel da fixar en termin cun otg persungas da Lantsch.⁷ A Stierva ègl sto pussebel da s'antupar spontanamaintg, damai tgi las persungas èn stadas ancunaschaintas allas intervistadras. Tot las persungas contactadas on gia grond interess

⁷ Ena tscherta skeptica anvers tot chegl tgi ò da far ensatge cul rumantsch n'è betg stada d'ignorar. Ella è caschunada tras en'iniziativa tgi ò pretendia tgi las radunanzas communalas a Lantsch vignan manadas per tudestg. La votaziun tgi ò gia li la stad passada ò pero musso tgi la gronda part digls abitants e dallas abitantas vottan tigneir igl rumantsch anavant scu lungatg uffizial ainten las radunanzas communalas. Chel resultat tgi è d'ena vart fitg positiv per igl muvimaint rumantsch da Lantsch ò dall'otra vart provotgia tensiuns socialas tranter persungas rumantschas e persungas tudestgas. Chegl è sa musso tgi blerAs probandAs on durant la nossa anquista discurria da chella iniziativa e laschea percorscher la satisfacziun dalla victorgia electorala, ma er menziuno la schleta convivenza actuala dallas dus parteidas.

dalla nossa lavour ed èn sa partecipadas ple u manc gument. Chi e lò è sto da resanteir tscherts retigns e la tema dall'intervista an furma dad en'inquisiziun linguistica. Per part problematic ègl sto da catter donnas giovnas tgi èn casarinas e tgi discorran rumantsch (bleras donnas giovnas dereivan digl territori dalla Svizra tudestga).

L'anquista vainsa fatg tar las persungas a tgesa e sch'igl è sto pussebel cun mintga persunga suletta. Ellas on survagnia preschanto las cartas da plets sainza ena successiun fixada. Igl è er sto pussebel da metter singulas cartas dalla vart e da las repiglier pi tard. Chegl ò pusibilito da redutgier igl squitsch da saveir en pled immediat. Las singulas anquistas on cuzzo tranter 3/4 d'oura anfignen dus ouras.

Igl protocol

La glista cumpeglia all'antschatta indicaziuns dalla persunga interrogada. Siva suondan igls 50 plets tgi correspondan agls maletgs.

L'amprema colonna cuntigna las variantas cardinalas rumantschas. Chegl èn plets tgi existan savens an ples vocabularis e vignan perche gl classifitgias da nous scu 'plets cardinals'. La proxima colonna serva per nudar las raspostas d'ena persunga cun en segn. Las colonnas suandontas menziuneschan igls vocabularis tgi on registro igl pled. Chesta successiun sa repeta ainten las ulteriouras colonnas mintgamai cun las variantas d'en pled cardinal tgi sa laschan catter er an vocabularis. Ena proxima colonna cuntigna igl pled tudestg e la davosa colonna è averta per variantas persunalas dalla gliout.

Chest protocol è sa verifitgia scu fitg practicabel, perche gl tgi el è bagn survasibel e lubescha da catter spert igl pled tgi vign inditgia d'ena partenaria u d'egn partenari d'intervista.

5. Evaluaziun

Proceder

Per erueir igls resultats ans è paria impurtant da nudar an en amprem pass minuziousamaintg las raspostas dallas nossas persungas da prova tant duple tgi chellas raspostas èn gartagedas fitg individualas. Scu transposiziun digls protocols vainsa alloura mess igls resultats dallas singulas persungas an furma da tabella, agiuntond mintgamai las

categorias digls plects. Uscheia ègl spert vasibel tge persunga tgi canoscha tge plects respectivamaintg tge variantas.

Ainten en proxim pass gevigl per metter an relaziun igl adiever da plect cun tschertas categorias, seian chegl categorias socialas scu igl li da domicil, la professiun defineida cò sur igl sex, igl sex sez e la vigliadetna dalla persunga u categorias da plects scu igl rom, la vigliadetna e las variantas d'en plect. Uscheia è resultada per mintga plect ena tabella, tenor la quala igl è sa laschea erueir singularitads relativamaintg bagn.

Nous ischan pertschertas tgi chel pass represchainta gio ena tscherta quantificaziun. Tuttegnà mossan talas singularitads e cefras direcziuns tgi vottan neir menziunadas.

Ainten en'amprem'analisa dumandainsa siva igls factours tgi pudesan determinar igl saveir u igl adiever d'en tschert plect rumantsch. Chella retschertga vign adegna vaseida an relaziun cun la persunga tgi dovra en tschert plect u betg. Percheigl tgi la persunga è defineida sur igl li da domicil, igl sex e la vigliadetna sa laschan erueir relativamaintg tgunsch igls factours tgi magnan ad en'adiever u betg. I dat naturalmaintg grondas differenzas tranter las persungas concernent la stenta da catter ena varianta rumantscha. Schi chegl reflectescha igl mintgade è malsieir.

Aint igl suandont evaluainsa plect per plect. Igl amprem dainsa ena survista cun ena tabella, siva suonda igl text. La tabella cuntigna an la verticala igl plect cardinal rumantsch (cun l'indicaziun tgi seia en plect pi vigl u pi nov), las sias variantas rumantschas ed igl plect tudestg. Ainten la horizontala preschantainsa cumparegliaziuns da categorias scu donnas ed omens, Stierva e Lantsch, giovens e vigls. Las cefras grassas inditgeschan igl domber da persungas tgi on menziuno igl plect correspondent; las cefras dasperas, separadas cun en stretg tort, manegian mintgamai igl domber da persungas tgi fiss sto pussebel per ena tscherta categoria.

Per igl scopo da chella publicaziun vainsa tscharnia en pèr exaimpels tgi duessan illustrar igl noss proceder d'analisa ed igls amprens resultats.

5.1. Igl camp dall'agricultura

a) interruptour

	pleds e variantas	tot(ta)s	omens	donnas	Lantsch	Stierva	giovens	vigls
rum.	interruptour <i>pi vigl</i>	1/16	-/8	1/8	-/8	1/8	-/8	1/8
	battung da metter giu	9/16	7/8	2/8	4/8	5/8	6/8	3/8
tud.	Abstellknopf, Unterbrecher	10/16	7/8	3/8	6/8	4/8	7/8	3/8

Malgro la sia vigliadetna na vign igl pled 'interruptour' betg duvro. La varianta 'battung da metter giu' pero para d'aveir en tschert success, surtot tar igls omens tgi manischeschan igl ple las maschinas agricolas. Igl pled 'interruptour' è prubablamentg mengia tecnic (scu igl pled tudestg 'Unterbrecher' tgi vign er angal duvro da persungas an lour veta professiunala).

'Battung da metter giu' dantant caracterisescha cun 'battung' d'ena vart la paretta, dall'otra vart cun 'metter giu' la funcziun dalla tgossa. Igl giovens paran d'aveir da far daple cun chel indrez tg'igls vigls; da menziunar è pero tgi ena persunga viglia canoscha igl pled rumantsch, ma betg igl pled tudestg.

b) paralozza

	pleds e variantas	tot(ta)s	omens	donnas	Lantsch	Stierva	giovens	vigls
rum.	paralozza <i>pi vigl</i>	2/16	-/8	2/8	1/8	1/8	-/8	2/8
	schurmetg da roda	2/16	2/8	-/8	2/8	-/8	1/8	1/8
	schurmetg da merda	1/16	-/8	1/8	-/8	1/8	1/8	-/8
tud.	Kotflügel	16/16	8/8	8/8	8/8	8/8	8/8	8/8

Aint igl discurs cun la gliout vainsa catto chint tgi ena gronda part connotescha chel pled cun ena part digl velo e betg digl auto. Chegl è zont remarcabel, perchegl tgi las muntadas da 'paralozza' èn an tudestg differentas: tigl auto ègl 'Kotflügel' e tigl velo 'Schutzblech'. I para tg'igl pled 'paralozza' vegia survagnia ena nova schanza da penetrar segl camp ciclistic. Chegl stat an connex cun la gronda popularitad tg'igl muvimaint da velo giolda gist igl mument.

c) *resta*

	pleds e variantas	tot(ta)s	omens	donnas	Lantsch	Stierva	giovens	vigls
rum.	resta <i>pi vigl</i>	4/16	2/8	2/8	1/8	3/8	1/8	3/8
	sprioula	-/16	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8
tud.	Granne	6/16	5/8	1/8	3/8	3/8	5/8	1/8

Tar chel pled sa manifestescha ena differenza tranter persungas giovnas e persungas viglias. Igl pled rumantsch on cunaschia surtot persungas viglias da Stierva. Chegl vo probablamaintg anavos sen lour experientschas cun la cultivaziun e raccolta da tgoven, damai tgi 'resta' monta er 'Feinfaser' u 'Reiste' tgi èn expressiuns da parts digl tgoven. Perancunter on duple persungas giovnas, surtot omens, savia inditgier igl pled tudestg 'Granne'. Igl è da supponer tgi l'instrucziun alla scola purila Plantahof igls ò laschea amprender igl pled tudestg, ma ò (forza) an madem mument mantganto d'igls far saveir er l'expressiun rumantscha.

d) *ladar*

	pleds e variantas	tot(ta)s	omens	donnas	Lantsch	Stierva	giovens	vigls
rum.	ladar <i>pi vigl</i>	11/16	6/8	5/8	4/8	7/8	6/8	5/8
	metter (or) grascha	1/16	-/8	1/8	1/8	-/8	1/8	-/8
	manar grascha	1/16	1/8	-/8	1/8	-/8	1/8	-/8
	eir cun grascha	1/16	1/8	-/8	1/8	-/8	-/8	1/8
	trer or la grascha	1/16	-/8	1/8	1/8	-/8	-/8	1/8
tud.	düngen, misten, 'güllen'	16/16	8/8	8/8	8/8	8/8	8/8	8/8

Ena gronda differenza digl adiever da chel pled è da constatar tranter Lantsch e Stierva. A Stierva on tottAs, danor ena persunga viglia, numno igl pled cardinal. A Lantsch pero è nia inditgia en domber admirabel da variantas rumantschas. I sa tratta da cumposiziuns tgi descreivan igl decurs dall'acziun. Cò sa mossa puspe la disada digls Rumantschs e dallas Rumantschas da circumscreiver en'actividad an rumantsch cura tgi mantga igl pled correspondent rumantsch.

Igl success digl pled 'ladar' è da declarar cun la sia vigliadetna.

e) *midar (igls) giro(s)*

	pleds e variantas	tot(ta)s	omens	donnas	Lantsch	Stierva	giovens	vigls
rum.	midar (igls) giro(s) <i>pi vigl</i>	-/16	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8
	midar spertadad	-/16	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8
	metter aint igl gang	8/16	1/8	7/8	3/8	5/8	3/8	5/8
	midar igl gang	5/16	5/8	-/8	3/8	2/8	3/8	2/8
	far il schalten	2/16	2/8	-/8	1/8	1/8	1/8	1/8
tud.	(den Gang) schalten	16/16	8/8	8/8	8/8	8/8	8/8	8/8

Igl muteiv principal tgi chel pled na fò betg part agl vocabulari activ dallas persungas interrogadas saro tgi el è «mengia taliang». Uscheia vignan duvradas variantas rumantschas tgi sa constitueschan vasiblamaintg da plects tudestgs an cumbinaziun cun plects rumantschs. D'ena vart èn chegl verbs rumantschs scu 'metter aint' u 'midar' ed igl pled 'Gang', dall'otra vart la varianta tgi è fitg derasada per verbs: la cumbinaziun digl infinitiv digl verb cun 'far igl'.

5.2. *Igl camp digl tigneirtgesa*

f) *arveglia e finotsch*

	pleds e variantas	tot(ta)s	omens	donnas	Lantsch	Stierva	giovens	vigls
rum.	arveglia <i>pi vigl</i>	14/16	7/8	7/8	7/8	7/8	7/8	7/8
tud.	Erbsen	16/16	8/8	8/8	8/8	8/8	8/8	8/8

	pleds e variantas	tot(ta)s	omens	donnas	Lantsch	Stierva	giovens	vigls
rum.	finotsch <i>pi vigl</i>	6/16	2/8	4/8	2/8	4/8	5/8	1/8
tud.	Fenchel	13/16	5/8	8/8	6/8	7/8	8/8	5/8

La gronda acceptanza dad 'arveglia' è da manar anavos segl fatg tgi arveglia tutgiva gio da pi bod annò tar en nutriment ancunaschaint e savens utilisato. La popularitad dad arveglia savess star an connex cun

la sia vendita an beschlas da conserva. Uscheia saveva chella verdura neir tigneida dei an tgiminada.

An cuntrast cun chegl stat igl 'finotsch' tgi la gliout n'ò d'ena vart betg schi gugent, scu chegl tgi differentAs on menziuno, dall'otra vart na savess la cultivaziun da finotsch pi bod betg esser stada schi dera-sada ed ancunaschainta ainten las vischnancas muntagnardas. Er savessigl esser sto problematic da tigneur chella verdura a frestg pi dei, damai tgi dava pi bod pacas u nignas schalanteras an vischnanca. Ena differenza da cunaschientscha digl pled sa mossa tranter omens e donnas: betg angal igl pled rumantsch è nia savia da daple donnas, ma bagn er igl tudestg. L'influenza tg'igl camp da labour ò segl adiever digl pled è an chel cass evidenta.

g) essa-ruletta

	pleds e variantas	tot(ta)s	omens	donnas	Lantsch	Stierva	giovens	vigls
rum.	essa-ruletta pi nov	1/16	-/8	1/8	1/8	-/8	-/8	1/8
	essa cun rodas	7/16	1/8	6/8	3/8	3/8	5/8	2/8
	essa da rular	1/8	1/8	-/8	1/8	-/8	1/8	-/8
tud.	Rollbrett	13/16	6/8	7/8	7/8	6/8	7/8	6/8

En basigns da dar en nom a chel object paran dad avoir persungas pi giovnas e surtot las donnas an contact cun lour unfants. Las variantas numnadas consistan adegna dalla cumbinaziun 'essa' cun igl muvi-maint 'rular' u cun la 'roda'. Chegl è evidaint, damai tg'igl object sa constituescha visiblamaintg dad en'essa cun ve rodas.

Tge varianta tgi vign finalmaintg ad avoir success niro a sa mussar aint igl decurs digl taimp, perchegl tg'igl pled è mecta nov ed ò anc da sa derasar.

h) butschela tudestga

	pleds e variantas	tot(ta)s	omens	donnas	Lantsch	Stierva	giovens	vigls
rum.	butschela tudestga pi nov	-/16	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8
	petta da tgegel	-/16	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8
tud.	Gugelhopf	15/16	7/8	8/8	8/8	7/8	8/8	7/8

La petta tgi è ancunaschainta scu ‘Gugelhopf’ dovra scu para nign oter nom an rumantsch. Chegl demossa igl fatg tgi nign ò inditgia ena varianta rumantscha. Da cumparagler è chegl cugls ‘spaghetti’ tgi vignan numnos an varsaquants lungatgs tenor la sia derivanza talianga. Igl pled ‘butschela tudestga’ è er en mussamaint per ena stgaffiziun d’en pled sainza piglier risguard segl adiever dalla gliout.

i) tostar

	pleds e variantas	tot(ta)s	omens	donnas	Lantsch	Stierva	giovens	vigls
rum.	tostar <i>pi nov</i>	-/16	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8
	barsar pang	3/16	2/8	1/8	2/8	1/8	2/8	1/8
	far igl toasten	12/16	5/8	7/8	6/8	6/8	6/8	6/8
tud.	toasten	15/16	7/8	8/8	7/8	7/8	8/8	7/8

Igl pled ‘tostar’ para er dad esser mengia damanevel digl pled tudestg ‘toasten’ per neir accepto dalla gliout scu varianta rumantscha. Chegl stat an connex cun lour tema da pronunztgier plects rumantschs tgi ‘tungan’ mengia tudestg. (Per chels muteivs varo en tal pled nigra u angal ena pitschna schanza da neir recepia aint igl vocabulari activ dalla gliout.)

5.3. Igl camp ‘varia’

k) essa

	pleds e variantas	tot(ta)s	omens	donnas	Lantsch	Stierva	giovens	vigls
rum.	snowboard <i>fitg nov</i>	2/16	1/8	1/8	2/8	-/8	1/8	1/8
	essa	12/16	5/8	7/8	6/8	6/8	6/8	6/8
	codgia	1/16	1/8	-/8	-/8	1/8	1/8	-/8
tud.	snowboard	14/16	6/8	8/8	8/8	6/8	8/8	6/8

La raschung per igl grond success da chel pled fitg nov è la si’actualitad. Igl sport dad eir cun codgia è preschaint ainten tot las medias, er ainten la ‘Pagina da Surmeir’, an furma da rapports digl club da codgia, inserats dad affars da sport, cursas da codgia e.o.

Igl è pero sorprendent tgi la gronda part dallas persungas interrogadas ò inditgia igl pled ‘essa’, schibagn tgi ainten la gasetta vign scretg surtot da ‘snowboard’ u ‘codgia’ (club da codgias a Savognin). Chegl saro d’attribueir alla gronda sumiglianza dad en’essa da lenn ed igl snowboard.

En ulteriour argumaint per la gronda derasaziun digl pled è da tschartger aint igl fatg tgi blera gliout giovna ed unfants fon chel sport. Uscheia è da supponer tg’igls unfants vignan confrontos ainten la comunicaziun an scola u segl plaz da scola cun plets novs ed igls portan a tgesa, an lour uniuns ed er sen las pistas.

l) *galantina*

	plets e variantas	tot(ta)s	omens	donnas	Lantsch	Stierva	giovens	vigls
rum.	galantina <i>pi nov</i>	-/16	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8
	brunsigna (da neiv)	1/16	-/8	1/8	-/8	1/8	1/8	-/8
	brunsigna da premaveira	1/16	-/8	1/8	-/8	1/8	-/8	1/8
tud.	Schneeglöckchen	8/16	1/8	7/8	4/8	4/8	5/8	3/8

Igl fatg tgi varsaquantas persungas n’on betg ancunaschia ni ena varianta rumantscha ni ena varianta tudestga per chella flour, ò laschea supponer igl ampren tgi chella flour na crescha betg an las dus vischnancas muntagnardas. Chella supposiziun è dantant sa mussada scu fallada: las galantinas creschan a Lantsch scu er a Stierva, ma angal ainten iert. Tenor las nossas intervistas para igl iert dad esser digl totfatg la domena dalla donna: angal en om ò cunaschia igl nom tudestg dalla flour, pero quasi tot las donnas igl on inditgia.

La dumonda pertge tgi nignA ò savia inditgier igl pled cardinal ed angal pacAs ena varianta è da declarar cun igl fatg tg’igl pled rumantsch per la flour n’è mai rivo da sa derasar an territori rumantsch – el è mianc fixo aint igl vocabulari passiv dalla gliout scu chegl tgi nous vagn savia constatar – e da scatscher igl pled tudestg.

m) bulia (da) tschep

	pleds e variantas	tot(ta)s	omens	donnas	Lantsch	Stierva	giovens	vigls
rum.	bulia (da tschep) <i>pi nov</i>	-/16	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8
	rassa-pader	-/16	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8
tud.	Steinpilz	14/16	6/8	8/8	7/8	7/8	7/8	7/8

Igl sumigliaint è da deir da chel pled, appartenent la diffusium digl pled rumantsch, igl qual ò mai catto access aint igl vocabulari activ dalla gliout, dantant tg'igl pled 'Steinpilz' è nia inditgia da prest tot las persungas. Chegl mossa tgi chel bulia scu object è ancunaschaint alla gliout, ma igl è angal pussebel d'igl numnar an tudestg.

n) fermagl (da biro)

	pleds e variantas	tot(ta)s	omens	donnas	Lantsch	Stierva	giovens	vigls
rum.	fermagl (da biro) <i>pi vigl</i>	-/16	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8
	clammer/clamra	14/16	7/8	7/8	6/8	8/8	7/8	7/8
tud.	Büroklammer	16/16	8/8	8/8	8/8	8/8	8/8	8/8

Vasiblamaintg na vign chel pled betg duvro ainten la veta da mingade dallas persungas anquistadas, schibagn tgi en pèr persungas pi viglias on, cun pansar dad ot, fatg la punt sur la funcziun digl object cun 'fermar', ma n'on betg pronunztgia igl pled 'fermagl'.

Duvro vign an realitad igl pled 'clammer (da biro)' u 'clamra(da biro)' tgi dereiva evidentamaintg digl pled tudestg 'Büroklammer'.

o) casc

	pleds e variantas	tot(ta)s	omens	donnas	Lantsch	Stierva	giovens	vigls
rum.	casc <i>pi nov</i>	6/16	1/8	5/8	3/8	3/8	3/8	3/8
	capeligna	-/16	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8
	tgapela da schurmetg	1/16	1/8	-/8	1/8	-/8	-/8	1/8
tud.	Skihelm	14/16	7/8	7/8	7/8	7/8	8/8	6/8

Chel pled para dad esser sen veia dall'acceptanza, scu er igl adiever digl object an differents camps dalla veta da mintgade: eir cun skis, cun velo, cun essa-ruletta.

Cunhegl tgi surtot unfants dovran en casc, n'ègl betg dad esser stupia tgi duple donnas, tgi s'occupeschan duple cugls unfants, on cunaschia igl pled rumantsch.

p) mislars

	pleds e variantas	tot(ta)s	omens	donnas	Lantsch	Stierva	giovens	vigls
rum.	mislars <i>pi nov</i>	10/16	6/8	4/8	3/8	7/8	3/8	7/8
tud.	Backenzähne, Stockzähne	10/16	5/8	5/8	3/8	7/8	5/8	5/8

Igl pled 'mislars' on cunaschia surtot persungas da Stierva. Pertge tg'igl è da constatar ena tala differenza tranter las dus vischnancas è grev da deir, damai tgi persungas da Lantsch scu er da Stierva on er pi bod gia nigra pussebladad dad eir tar enA daintistA rumantschA.

Pinavant ègl er remarcabel tgi dat persungas viglias tgi on savia angal inditgier ena varianta rumantscha, ma nigra varianta tudestga. Chegl è da declarar eventualmaintg cun igl fatg tgi chel pled è d'ena vart mecta vigl, dall'otra vart tgi persungas pi viglias on ena protesa anstagl digls agens daints, e n'on strusch ple dad eir tar igl daintist u la daintista. Uscheia n'exista er nign basigns da numnar igls mislars an tudestg. Igl pled rumantsch loancunter è ancunaschaint anc da vigl annò.

q) giacca da pelegna

	pleds e variantas	tot(ta)s	omens	donnas	Lantsch	Stierva	giovens	vigls
rum.	giacca da pelegna <i>pi nov</i>	-/16	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8
	giacca da fasra	1/16	1/8	-/8	1/8	-/8	1/8	-/8
tud.	Faserpelzjacke	12/16	5/8	7/8	8/8	4/8	6/8	6/8

Chella schort da giacca cun chel urden da pelegna vign numnada ainten las vischnancas anquistadas «Helly Hansen». La gliout fò nigra differenza tranter la marca ed igl urden, la marca ò do igl nom alla

tgossa. Chegl è da cumparagler cun igl pled 'tric' (dalla marca 'tric') per 'battafi'.

Ena differenza vign pir fatga schi vo per igl urden sez, scu per exaimpel schi vign scretg or en curs da cuser 'giaccas da fibra' ainten la Pagina da Surmeir. Lò vign fatg la proposta da numnar la teila 'pel da fibra'. La schanza digl pled rumantsch da furar tras exista anc, ma i dependa er en tant dalla preschientscha digl pled ainten la communi- caziun rumantscha dalla gliout.

r) *sgurgliattar*

	pleds e variantas	tot(ta)s	omens	donnas	Lantsch	Stierva	giovens	vigls
rum.	sgurgliattar <i>pi vigl</i>	1/16	1/8	-/8	-/8	1/8	-/8	1/8
	sgarguglier	-/16	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8
	sgurgagler	2/16	-/8	2/8	-/8	2/8	-/8	2/8
	gurgliattar	1/16	-/8	1/8	-/8	1/8	1/8	-/8
	gurglar	1/16	1/8	-/8	1/8	-/8	1/8	-/8
	far igl gurgeln	11/16	6/8	5/8	7/8	4/8	6/8	5/8
tud.	gurgeln	16/16	8/8	8/8	8/8	8/8	8/8	8/8

Per chel pled dattigl differentas variantas, ma nigina para dad esser persvadenta avonda. La cumbinaziun cun 'far igl' vign duvrada igl ple.

s) *remar*

	pleds e variantas	tot(ta)s	omens	donnas	Lantsch	Stierva	giovens	vigls
rum.	remar <i>pi vigl</i>	-/16	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8
	batter cun palas	-/16	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8	-/8
	far igl rudern	13/16	6/8	7/8	6/8	7/8	8/8	5/8
tud.	rudern	16/16	8/8	8/8	8/8	8/8	8/8	8/8

En muteiv tgi chel pled n'è betg ancunaschaint è la mancanza da pussebladads da far chel sport dall'ava aint igl conturn dallas dus vischnancas. Igl sulet access a chel sport è chel sur la televisiun – an tudestg. Igl basigns da saveir en pled rumantsch per 'remar' n'è per la gliout betg do.

6. Interpretaziun

Cuntrari alla evaluaziun duessigl eir ainten chella interpretaziun per resumaziuns e ponderaziuns pi vastas e per part er speculativas. Schibagn tgi nous ischan digl aveis tgi mintga pled stò an amprensa lengia neir analiso per sasez (percheigl tgi dat bliers factours tgi savessan influenzer igl adiever d'en pled), lainsa survagneir an chest tgapetel ena survista digls resultats ed erueir en po las tendenzas linguisticas e sociolinguisticas tgi sa laschan demussar sainza far gronds spagats.

Per chest pass d'analisa vainsa ans tignia allas nossas dumondas da partenza; ellas furneschan igls aspects sot igls quals nous lagn reflectar igls resultats dalla nossa retschertga.

Nous preschantagn las interpretaziuns faschond dus parts scu tar las formulaziuns dallas dumondas: L'amprensa part vign deditgeida allas dumondas tgi pertotgan igl pled sez, chegl vot deir las relaziuns tranter igls plects cardinals e las variantas, la furmaziun dallas variantas, la relaziun tranter igl rumantsch ed igl tudestg e la relaziun tranter plects pi vigls e plects pi novs; la sagonda part duess intercureir las relaziuns tranter las datas sociologicas scu la professiun, igl sex, igl li da domicil, la vigliadetna e la cunaschientscha digls plects. Nous renunztgagn sapientivamaintg a tabellas tgi savessan carmalar la lectoura ed igl lectour ad ena valetaziun quantitativa. Nous ans restranschagn da discorrer da duple respectivamaintg da manc persungas tgi dovran en tschert pled.

Las tendenzas tgi sa laschan manifestar vignan alloura confrontadas cun ipotesas or dalla litteratura schinavant tgi chegl è pussebel ainten ena tala lavour.

6.1. *Aspects linguistics*

6.1.1. *Igl pled cardinal e las sias variantas*

Schibagn tg'igl pled cardinal represchainta linguisticamaintg pi exact e pi correct la funcziun digl object u d'en'acziun, è an general da constatar tgi las persungas anquistadas dattan lour preferientscha allas variantas. Chegl vot deir tgi duple persungas on inditgia ena varianta e betg igl pled cardinal.

Ainfer igl adiever digls plects cardinals è evident tg'igls plects pi vigls, scu per exaimpel 'ladar', èn nias cunaschias migler tgi plects pi

novs, scu per exaimpel 'essa-ruletta'. Ma er tar igls plets novs ògl do excepziuns: 'casc' e 'sglischadoira' on savia relativamaintg bleras persungas.

Igls muteivs tgi blers plets cardinals, vigls u novs, na vignan betg duvros dalla gliout, èn da tschartger aint igl fatg tgi chels plets na cuntaintan betg ainten la comunicaziun da mintgade. Las variantas paran an chel gro dad esser miglras. Las suandontas confrontaziuns tranter igl pled cardinal (pc) ed ena varianta (v) – chella tgi è neida numnada igl ple dallas persungas – duessan demonstrar chegl:

a) 'essa-ruletta' (pc) vs. 'essa cun rodas' (v)

La varianta describeva pi cler la pareta e la funcziun digl object.

b) 'interruptour' (pc) vs. 'battung da metter giu' (v)

La varianta niro prefereida perche gl tgi ella dei exactamaintg tge tg'igl object fò. Ella pò pero er esser ena soluziun d'ampatg, damai tgi la gliout n'ò nign basigns da numnar igl object, perche gl tgi na vign betg detg: «Strocla igl interruptour (u battung da metter giu)», mabagn: «Metta giu la maschina».

c) 'fermagl' (pc) vs. 'clamra' (v)

L'influenza digl tudestg per chella varianta è evidenta e caschnada per mancanza d'en pled rumantsch. (I n'exista nigna varianta rumantscha aint igl Vocabulari da Surmeir, tgi è igl sulet vocabulari tgi la gronda part dallas persungas anquistadas posseda e consultescha.)

Resumond è da constatar tgi las persungas interrogadas prefereschan variantas curtas tgi explitgeschan an moda simpla la funcziun digl object u dall'acziun. Pinavant dovràn ellas parafrasis – chegl sa mossa aint igl grond domber da plets cumponias, savens cun preposiziuns – surtot schi n'exista per las persungas nign access ad ena varianta rumantscha. Savens vignan numnadas variantas tgi èn influenzadas directamaintg digl tudestg.

6.1.2. *La furmaziun dallas variantas*

a) Igl verb

La varianta, la pi derasada per descriiver en'acziun, è la cumbinaziun da 'far igl' + igl infinitiv digl verb tudestg, scu p.e. 'far igl tauchen'.

Dalla pussebladad, scu chegl tg'igl Pledari Grond propona, da cumbinar igl tschep d'en verb tudestg (u er engles) cun igl suffix rumantsch '-ar' (per exaimpel 'tostar' u 'jodlar') na vign betg fatg adiever. D'ena vart niron chels plets a tunar mengia tudestg (u engles), damai tgi la basa tudestga digl pled rumantsch è anc mengia evidenta. Tras chella derivaziun intscherta ègl grev per chels plets da sa furar tras, damai tgi lour acceptanza scu plets rumantschs n'è garanteida ni tar persungas rumantschas ni tar pèrsungas d'en oter lungatg. I vign preferia da duvrar en pled tgi è digl tottafatg e cleramaintg tudestg. Uscheia vign er evito da stueir declarar e giustifitgier quant rumantsch u quant tudestg tgi en pled scu 'tostar' e 'jodlar' è.

Las persungas anquistadas on er numno en pitschen domber d'otras pussebladads linguisticas per descreiver en'acziun. Ellas on surtot inditgia plets cumponias u rumantschaziuns da plets tudestgs ('schlif-far'). Las suandontas cumbinaziuns èn neidas fatgas:

(legenda: V = verb; S = substantiv; SA = substantiv A)

- V + S

exaimpels: 'manar grascha' (ladar); 'barsar pang' (tostar)

- V + artetgel + S

exaimpels: 'trer or la grascha' (ladar); 'midar igl gang' (cuplar)

b) Igl substantiv

Arisguard igls substantivs croda an îgl igl grond adiever da plets cumponias. Las suandontas dus cumbinaziuns vignan duvradas igl ple:

- SA + preposiziun + SB

exaimpels: 'test d'abgas' (test da svapour); 'battung da culiez' (nouf dalla gula)

- S + preposiziun + V

exaimpels: 'tgar d'abitar' (rulotta); 'fist da pastger' (pertga)

Las persungas interrogadas on preferia er l'ò variantas cumponeidas, noua tg'igl pled cardinal exista angal dad en pled, scu per exaimpel 'rulotta'.

Igls muteivs per igl fatg tgi vignan duvradas an general duple variantas cumponeidas, per substantivs scu er per verbs, èn da tschar-tger ainten la disada dalla gliout da circumscreiver igl object e la sia

funcziun u en'acziun, caschuno d'en deficit da cunaschientscha da plets rumantschs adattos.⁸

Igl adiever d'angal en pled per ena tgossa u en'acziun dumonda ena bunga cunaschientscha digl rumantsch. Schi chegl n'è betg igl cass vignan duvradas parafrastas tgi n'èn pigl solit betg schi exactas scu igl pled correspondent an tudestg. Las parafrastas tanschan dantant per la comunicaziun. Sen fundamaint da chegl so neir declarada er la popularitad dallas variantas, pigl solit cumponeidas.

6.1.3. La relaziun dalla cunaschientscha tranter igl rumantsch ed igl tudestg

An general on duple persungas cunaschia igl pled tudestg digl object u dall'acziun tgi ena varianta rumantscha. Chegl stat an connex cu gl fatg tgi plets per tgossas novas èn igl ampren cunaschaints an tudestg e vignan pir an en sagond pass 'translatos' an rumantsch. Chegl ò la consequenza tg'igl scazi da plets rumantschs n'è mai cumplet. Uscheia pò er capitar tgi mengia blers plets novs tudestgs èn da transponer an rumantsch ed igl n'è betg pussebel d'igls stgaffeir an taimp basignevel. Chegl descreiva Alexi Decurtins concernent igls plets per la veiadafier retica e l'introducziun dall'electricitad aint igl Grischun: «Ils Romontschs eran vegni dètg bein a riva cul turissem dall'emprema ura, ses divertiments e 'sports'. (...) Cu las locomotivas da fem roclan, cu las 'gattas semovan', serendan ins quen ch'ina entira terminologia jastra ei penetrada e sefitgada: nums tudestgs da staziuns, avertiments, inscripziuns e novs emploiai».⁹

Pinavant fò Decurtins er attent a tscherts neologissems tgi eran gio avant mang aint igl 'DerDieDas' da 1744, scu p.e. 'ögliers' anstagl da 'spievel' u 'bellet' anstagl da 'schminca'.¹⁰ Cunaschaintamaintg on chels plets tgi fissan gio stos pronts da neir duvros angal gia en success parzial, perchegl tg'igl n'è betg sto pussebel d'igls derasar spert avonda sur igl antier intschess rumantsch. Las expressiuns tudestgas on pudia furar tras ed èn neidas surpignleidas aint igl scazi da plets dalla gliout.

⁸ Er B.CATHOMAS (1977) observa chella disada da circumscreiver ena tgossa u en'acziun an rumantsch sch'igl pled mantga; cf. tgap. 7.5.

⁹ DECURTINS, A., 1975, p. 17.

¹⁰ cf. DECURTINS, A., 1975, p. 15.

Pi spert tgi en pled tudestg ò catto access aint igl vocabulari dalla gliout ègl fitg grev d'igl ramplazzar pi tard tras ena varianta rumantscha. Igl pled rumantsch ò surpasso sia fasa sensibla.¹¹

En exaimpel per plets rumantschs tgi on mantganto chella fasa sensibla èn las expressiuns per las parts digl auto, scu 'paralozza', 'paracolp', 'accuplamaint'. Schibagn tgi chels plets existan gio aint igl Vocabulari da Surmeir e totgan tras chegl ainten la categoria digls plets pi vigls, na vignan els betg duvros e n'èn per part mianc cunaschaints passivamaintg alla gliout.

Actualmaintg funcziunescha la derasaziun da plets novs bler pi spert graztga dalla pi gronda preschientscha digl rumantsch ainten las medias, ma er graztga alla pi gronda sensibilitad dalla gliout anvers igl rumantsch.

Per l'acceptanza digl pled nov gioia dasper igl basigns da numnar igl object u l'acziun an rumantsch, er igl pled nov scu tal ena rolla impurtanta. Igl pled ò dad esser bagn tgapibel, er schi vign fatg ena rumantschaziun or d'en oter lungatg. El na dastga er betg esser menzia construa (scu p.e. 'butschela tudestga').

La pussebladad da stgaffeir neologissemes tras dar ena sagonda muntada ad en pled vigl existent, scu per exaimpel 'caltgogn' tgi è an tudestg 'Absatz' u 'Ferse', ò la difficultad tgi persungas pi viglias canoschan e dovran anc la muntada viglia digl pled e n'èn betg prontas dad acceptar la muntada nova. Evidentamaintg ègl pi economic pigl tscharvi dad aveir per dus objects differents er dus noms differents. Chegl vot deir per ensatgi biling tgi el preferescha pitost en pled digl oter lungatg per numnar ena tgossa anstagl da duvrar igl madem pled per dus tgossas differentas.¹² Chel fatg describeva er Decurtins: «Ina

¹¹ La fasa sensibla: Chella expressiun è neida creada da nous an analogia alla psicologia da svilup, noua tgi dat per tscherts fenomens cognitivs (scu p.e. igl lungatg) ena fasa an la quala igl tscharvi stò survagneir impuls, animaziuns dad ordvart per pudeir madirar e far en pass da svilup. Mantga an chesta fasa igl impuls, passa chel taimp sensibel e las stentas, fatgas pi tard, restan sainza success.

¹² Chel fatg vainsa gia da constatar an en cass, noua tgi ena persunga ò pronunztgia igls sies dubis davart igl pled 'fragn', tgi para an general dad esser accepto dalla gliout. Chella persunga menziunada n'ò anc adegna betg savia esser d'accord da deir ad en pedal digl auto madem scu agl fragn dad en tgalval. Ella preferescha da deir agl fragn tecnic 'la bremsa' per far ena differenza.

certa generaziun romontscha, avanzada els onns u da mesa vegliadetna, ei aunc adina memia datier dil vocabulari puril e mistergner d'antruras per esser libra da cumpigliar cun quei scazi muntadas modernas. Quel che sa aunc, tgei che *la gaveglia* (Felgen), *il fis* u *la spada* (Speiche), *il miesel* (Nabe), *il ischel* (Achse) dil carr fuvan, fa vess da duvrar quels tiarms per carpians moderns sco il velo ed igl auto. La distanza ei aunc memia pintga ed in mument humoristic (da caricatura) semischeida savens e reducescha igl effect». ¹³

Cass 'speziats'

Nous ischan parteidas dalla supposiziun tgi la varianta tudestga seia ple u manc cunaschainta allas persungas anquistadas. Ma chegl n'è betg sto igl cass tar dus omens pi vigls da Stierva tgi on cunaschia tar mintgamai treis plets angal ena varianta rumantscha e nigina tudestga. Contemplond pi exact chels plets croda an îgl tgi chels plets (resta, interruptour, colrava, surcuser, essa per igl snowboard, nouf dalla gula) vignan duvros savens aint igl conturn rumantsch, a tgesa u segl fons. Lò tanschigl da canoscher igl pled rumantsch d'ena tgossa. Pina- vant è da cattar chint tgi chels omens vigls on amprandia blers plets an en taimp anc betg propi biling. Igl noms per igls objects tgi èn nias duvros ainten la veta da mintgade, on els cunaschia an rumantsch. Plets da tgossas pi novas igls n'on savens betg pertutgia directamaintg (els na von tots dus betg cun auto, na fon nign sport, na von betg a far cumischungs an buteia).

6.1.4. La relaziun tranter igl pled cardinal vigl e nov

Daple persungas on an general savia plets cardinals vigls tgi plets cardinals novs, chegl vot deir plets tgi èn da cattar aint igl Vocabulari da Surmeir. Chegl pò star an connex cugl fatg, tgi bleras persungas igl possedan ed igl consulteschan per screiver ena brev, per amplaneir en formular uffizial e da screiver en program u en placat per en'occurrenza dad en'uniun. En aspect impurtant è naturalmaintg er igl taimp per sa furar tras tgi è sto pi grond tar plets pi vigls.

¹³ DECURTINS, A., 1975, p. 32.

6.2. *Aspects sociolinguistics*

Las cumparegliaziuns suandontas duessan demussar relaziuns tranter ena variabla sociala e la cunaschientscha digls plets. La cunaschientscha d'en pled includa schibagn igl pled cardinal (tenor igls vocabularis) scu er tot las variantas tgi èn neidas numnadas dallas persungas.

6.2.1. *La relaziun tranter la professiun, igl sex e la cunaschientscha digls plets*

Igl amprem lainsa antrar ainten la dumonda schi las professiuns dallas persungas vegian en'influenza sen igl adiever da tscherts plets. I seia menziuno anc eneda tgi las professiuns èn defineidas sur igl sex dallas persungas. Chegl vot deir nous vagn eligia angal donnas tgi lavouran aint igl tigneirtgesa ed omens tgi lavouran scu pours.

Sen igl camp dall'agricultura on duple omens savia numnar igls objects mussos an tudestg ed an rumantsch. Las donnas perancunter on inditgia duple plets tgi vignan duvros per igl tigneirtgesa an tots dus lungatgs. Chel fatg cumprova la supposiziun tg'ins so numnar duple tgossas (per rumantsch e per tudestg) tgi totgan ad en camp sen igl qual ins ò da far aint igl sies mintgade. Neir vetiers stò pero anc en basigns da numnar chestas tgossas. Uscheia ègl bagn pussebel da magler relativamaintg savens finotsch u colravas sainza saveir igl nom da chellas verduras. Impussebel ègl dantant da cumprar chellas verduras sainza las numnar. U en oter exaimpel dall'agricultura: En fanader da tschinta vign amprasto u purto chi e lò an reparatura – dus situaziuns noua tg'igl nom digl object stò neir inditgia. Ena casarina pero tgi vei da stad chella maschina sen igls pros ò strusch basigns da la numnar. En'excepziun è forsa la mamma tgi vot e stò declarar agl sies unfants chegl tg'ins vei. Uscheia sa lascha explitgier, pertge tgi bleras donnas on tuttegna savia tscherts plets or digl camp dall'agricultura. La gronda differenza tranter omens e donnas sen chels dus camps differents dat pero an îgl.

Tar igl terz camp 'varia' croda an îgl tgi las donnas on numno bler duple plets rumantschs e tudestgs tg'igls omens. Explitgier sa lascha chegl d'ena vart cugl fatg tgi las casarinas s'angaschan sper lour professiun normalmaintg sen divers oters camps scu la veta sociala, igl sport e.u.a. Dall'otra vart vignan cumprovadas cun chests resultats er

ipotesas tgi attestan allas donnas en dung verbal pi grond tgi agls omens. Schi chegl seia caschuno dalla biologia u tras la socialisaziun lessans lascher avert.

6.2.2. La relaziun tranter igl li da domicil e la cunaschientscha digls plets

I fiss da supponer tg'igls abitants e las abitantas da Stierva savessan duple plets rumantschs tgi chellAs da Lantsch, perchegl tgi a Stierva vign anc discurria rumantsch da 75% dallas persungas (varda tgapetel 3.3.). A Stierva è igl rumantsch pi preschaint e totga pi fitg tar igl mintgade tgi a Lantsch. Igl è pero sa musso tgi la differenza spitgeida tranter las persungas da Lantsch e Stierva concernent igls plets dumandos per rumantsch è fitg minimala.

Ena differenza pi gronda sa verifitgescha dantant sch'ins disfranztescha ainten las dus vischnancas igl adiever digls plets vigls e digls plets novs. Las persungas da Lantsch on savia duple plets novs rumantschs tgi chellas da Stierva; pi gronda davainta la differenza anc sch'ins varda igls plets novs tudestgs. Evaluond pero igls plets vigls rumantschs resorta tg'igls abitants e las abitantas da Stierva possedan cunaschientschas pi grondas tgi chellAs da Lantsch. Tar igls plets vigls tudestgs pero, è la differenza minimala.

Chestas differenzas specificas sa laschan explitgier igl migler sch'ins observa igl svilup digl rumantsch aint igl Grischun igls davos onns e decennis.¹⁴ Siva dallas stentas linguisticas ideologicas digls onns trenta e curanta ins ò deditgia siva digl taimp dalla ghera la sia atenziun agl progress economic tgi muntava per las regiuns muntagnardas en svilup enorm sen igl camp digl turissem. Igl avantatgs dalla prosperitad turistica è sa mussos bagnspert; l'influenza digl turissem sen la situaziun digl rumantsch ins ògl dantant percurschia pir pi tard. La rancunaschientscha digl pievel, tg'igl status digl rumantsch stoptga neir

¹⁴ Ena buna survista sur digl svilup digls davos decennis dat CAMARTIN, 1985 (1992): *Der Status des Rätoromanischen*, p. 92-116.

siero, è sa deraso pir igls davos dus, treis decennis.¹⁵ Surtot lò noua tg'igl turissem e l'immigraziun da persungas cun lungatg tudestg (tgi n'èn betg prontas da s'adattar linguisticamaintg) pericliteschan igl rumantsch, sa desda igl pievel. An chel risguard è Lantsch ena vischnanca exemplarica: igl turissem a Planeiras tgi tschiffa er chesta vischnanca pi allontanada (seia chegl tras plazzas da lavour per persungas da Lantsch u tras abitaziuns per star a Lantsch per gliout tudestga) e la sminuziun digls pledaders e dallas pledadras rumantschas sot la mesadad digls abitants e dallas abitantas digl li (1990 angal anc 43,5%) mettan las persungas rumantschas quasi mintga mument davant la decisiun: discorrer rumantsch u betg. Cun la votaziun sur digl lungatg uffizial per radunanzas da vischnanca a Lantsch igl onn passo è la schientscha rumantscha per franc anc carscheida. Igls noss resultats tgi dattan perdetga digl adiever d'ena ploma da plets novs tar las interrogadas e tar igls interrogos a Lantsch, mossan cler an chella direcziun: Las persungas da Lantsch na sa cuntaintan betg ple da surpiglier ena novaziun tgi porta sulettamaintg igl svilup economic u turistic (scu avant forsa trent'onns), mabagn ellas èn er prontas dad amprender igl nom rumantsch digl object nov.¹⁶

Tg'igl svilup linguistic rumantsch resta davos igl svilup economic para cler e cunaschaint.¹⁷ Ma ins para dad esser pront da betg lascher

¹⁵ cf. DECURTINS A., 1984, p. 270f.: «Die immer grösser werdende Gefährdung des Bündnerromanischen (Abwanderung, Mobilität der Arbeitskräfte, Schrumpfung der Schülerzahlen, forcierter Ausbau des Tourismus, Berieselung durch die Massenmedien) rief seit den sechziger Jahren nach einer Neubesinnung und nach einer Überprüfung der sprachfördernden und kulturpolitischen Massnahmen ... Erste Anzeichen einer Neuorientierung wurden an der Arbeitstagung der Ligia Rumantscha in Casti/Alvra 1970 erkennbar.»

¹⁶ Chella direcziun mossan er igls resultats dalla nova retschertga d'en lungatg unifitgia: An Surmeir ed an Sutselva noua tg'igl rumantsch stat sen tgommas fitg debblas, paran la sensibilisaziun pigl rumantsch e la tenuta positiva anvers stentas da salvar chest lungatg bler pi grondas tgi an otras regiuns rumantschas betg (anc) periclitadas: 64% digls interrogos an Surmeir e 58% an Sutselva èn per igl rumantsch grischun scu lungatg unifitgia. La media dall'antiera Rumantscheia pero è angal 44%.

¹⁷ cf. DECURTINS, A., 1993, p. 216f.: «Das Nachhinken des Rätoromanischen auf dem Gebiet der Neuschöpfungen erklärt sich aus verschiedenen Gründen. Der entscheidende davon: Die soziowirtschaftliche Grundlage ist nicht mehr rätoromanisch geprägt.»

passar la fasa sensibla d'en neologissem rumantsch¹⁸ e da sa cuntantar cugl pled tudestg u engles tgi dat per ena novaziun. La gliout para sensibilisada ed er pronta dad acceptar, surpiglier e duvrar plets rumantschs. Nous concedagn tgi la nossa situaziun dalla retschertga era ena situaziun speziala (cumpareglia tgapetel 'anquista'); sch'ins observess la gliout anturn las meisas radondas ainten las ustareias na vasesigl per franc betg or schi positiv concernent la schientscha rumantscha ed igl adiever da plets rumantschs. Tuttegna sa lascha constatar chella sensibilisaziun pigl rumantsch gist l'ò noua tg'el è periclito igl pi fitg, ed igls fretgs da chella sensibilisaziun sa laschan registrar schizont an ena lavour fitg pitschna scu la nossa.

Igls Rumantschs e las Rumantschas a Stierva na saintan betg anc chella lantscha an lour dies; els ed ellas represchaintan (anc) la maiortad an lour vischnanca. Da chesta vart ed er dalla vart digls objects novs na stattan igls abitants e las abitantas da Stierva betg sot ena pressium schi gronda scu chels e chellas da Lantsch; da blers novs objects mussos canoschan els ni igl nom rumantsch ni igl nom tudestg. An lour situaziun perifera èn las novaziuns anfignen ossa raras respectivamaintg betg schi insistentas.

6.2.3. La relaziun dallas cunaschientchas digls plets tranter persungas viglias e persungas giovnas

D'ena cumparegliaziun da persungas giovnas e viglias resorta tg'igls giovens e las giovnas canoschan blier duple plets tudestgs tg'igls vigls e viglias. Tar igls plets rumantschs perancunter èn las cunaschientchas prest angulivadas. Sch'ins analysescha chests plets rumantschs, dat an îgl tgi las persungas pi viglias inditgeschan duple plets vigls ed igls giovens e las giovnas duple plets novs. Chels resultats lubeschan en pêr interpretaziuns evidentas tgi stattan per part er an connex cun chegl tgi è gio nia detg aint igls tgapetels precedents. Tgi las persungas giovnas son inditgier igls noms per novaziuns migler tgi las persungas viglias n'è betg surpudent; las persungas giovnas vignan con-

¹⁸ Tar la fasa sensibla per neologissem varda tgapetel 6.1.3.

frontadas pi savens cun roba nova ed èn forsa er pi avertas anvers innovaziuns tgi las persungas viglias.

Surpreudent è forsa tgi las persungas giovnas n'on betg angal savia pi bagn chels noms per tudestg mabagn er per rumantsch. Viceversa sa preschainta la situaziun schi sa tratta da plects vigls rumantschs; l'ò è igl saveir dallas persungas viglias, tgi on vivia ena gronda part da l'our veta ainten en mond linguistic rumantsch, pi vast.

I dastga bagn neir detg tgi sa mossan an chests resultats las stentas per la promoziun digl rumantsch: Plects pi vigls, tgi stuevan neir amprandias igls onns tschuncanta e sessanta d'ena generaziun bilinga, tgi na profitava pero betg anc d'ena schientscha e da promoziuns rumantschas spezialas scu la generaziun dad oz, na vignan betg savias da chest'amprema generaziun bilinga. Plects pi novs dantant vignan cun-aschias e duvros.

7. Discussiun finala

Damai tgi la nossa lavour cumpeggia ena pitschna controlla da success da plects novs tgi èn nias diffusos aint igls davos 20 onns, lagn nous pronuntgier enqualtgi ponderaziuns davart la derasaziun e la creaziun da neologissemms aint igl avigneir. Las nossas propostas sa basan allas ponderaziuns per l'interpretaziun dallas relaziuns dallas singulas gruppas, ma er agl discurs cun las persungas anquistadas.

a) La promoziun digl rumantsch

I croda an igl tgi las stentas per la promoziun digl rumantsch an igls davos 10-20 onns paran da purtar l'our fretgs:

Igls giovens e las giovnas canoschan blers plects novs per rumantsch u èn pronts da crear novas variantas.

Vischnancas tgi èn linguisticamaintg periclitadas, scu Lantsch, re-saintan en ferm squitsch dalla vart tudestga. Chella pressiun effectuescha stentas dalla vart digl pievel per igl rumantsch. Igl lungatg n'è betg ple angal igl chito dad en'elita, mabagn da mintga abitantA tgi discorra rumantsch. Interessantas fissan an chel connex retschertgas tgi intercurissan igl success dallas stentas da persungas rumantschas per igl lungatg, tgi èn neidas provotgeidas tras igl squitsch digl tudestg. Igl è naturalmaintg da render chint tgi sa tratta an chels lis dad en mantignamaint digl lungatg e betg d'en svilup.

Dumondas centralas an chest risguard èn: Tge pussebladads èn avant mang da mantigneir igl rumantsch segl nivel existent? E tge meds dattigl d'igl promover?

An ampresa lengia è da far attent la gliout, tg'igl è da gronda impurtanza da duvra igl rumantsch tant scu pussebel ainten la veta da mintgade. Pinavant fiss per ena vischnanca linguisticamaintg periclitada impurtant, tg'igls centers da comunicaziun scu la posta, la buteia, igls affars, las uniuns, nissan manos da persungas tgi discorran rumantsch.¹⁹

Ena rolla centrala per la diffusiun da plets novs gioia er la lavour publica. An ampresa lengia pertotga chegl las medias (radio, televisiun, gasettas), tgi èn ple u manc digl tottafatg responsablas per la derasaziun da neologissemes a persungas carscheidadas.²⁰

Per igls unfants surpeglia l'instrucziun an scola l'intermediaziun da plets rumantschs, vigls u novs. Chegl pretenda dallas persungas tgi instrueschan tgi ellas restan segl current appartenent igl svilup linguistic scu p.e. l'introducziun da plets novs.

Ena persunga fitg impurtanta è er igl collaboratour (la collaboratoura n'exista anc betg) regional dalla Leia Rumantscha. El procura la distribuziun da codeschs rumantsch, organisescha curs da rumantsch per persungas da lungatg tudestg, fò translaziuns ed oter.

b) L'introducziun digls neologissemes

Impurtant per igl success digls neologissemes è lour diffusiun sperta. Chegl ampurmetta tg'igls plets rumantschs cattan access aint igl scazi da plets dalla gliout, avant tgi las novaziuns on passo lour fasa sensibla ed en pled tudestg è gio fixo schi ferm, tg'igl è strusch ple pussebel d'igl ramplazzar tras en pled rumantsch. An cumparegliaziun cun la diffusiun digls plets novs avant 40-50 onns, capeta chegl oz blier pi spert. En exaimpel è igl pled nov 'essa' u 'codgia' tgi cumpara savens

¹⁹ An sasez ena constataziun banala, percheigl tgi ena tala maseira para dad esser evidenta. Tuttegna dattigl adegna puspe decisiuns tgi na rendan betg chint a chel fatg.

²⁰ cf. MESSNER, D., 1979, p. 60.

ainten las medias ed ò uscheia er en grond success tar la gliout scu tgi la nosa anquista mossa.

Da grond avantatg ed an sasez indispensabel è an connex cun la derasaziun da neologissem ena gassetta rumantscha digl de. Uscheia savess la diffusiun da plects novs neir coordinada migler ed i fiss pussebel da tscherner neologissem tgi valan per tot igls idioms. Chegl caschuness pinavant er en'avischinaziun digls singuls idioms.

La tscherna dalla 'dretga' varianta è dantant gio ainfra igl idiom en punct difficultous. Ella ò dad esser logica, bagn tgapibla ed acceptabla. Igl argumaint dall'acceptanza vala surtot per plects vigls tgi on da represchantar ensatge nov tgi ò dalla pareta annò da far navot culla tgossa viglia, scu p.e. 'caltgogn' per 'die Ferse' respectivamaintg 'der Absatz' u 'fragn' per 'die Auto- bzw. Pferdebremse'. An chels cass valigl da crear en plect nov, er per cuntantar persungas tgi canoschan anc la muntada viglia digl plect e n'èn betg prontas dad acceptar ena sagonda muntada. Oter schi la pareta dalla tgossa è sumigliainta: Alloura sa racumandessigl schizont da duvrrar igl madem plect, scu p.e. 'l'essa' per 'das Snowboard' e 'das Brett'.

Tenor pussebladad è da tscherner en plect tgi vala per tot igls idioms.

En punct fitg impurtant per igl adiever digl rumantsch ainten la veta da mintgade è dad intimar la gliout da crear atgnas novaziuns anstagl da duvrrar en plect tudestg. Chegl pretenda naturalmaintg ena tscherta toleranza, surtot digls purists e dallas puristas rumantschAs. Er plects tgi dereivan evidentamaintg digl tudestg cun suffix rumantsch, tgi vignan er proponias aint igl Pledari grond, èn da lascher valeir.

Pinavant ègl er da render attent las donnas, tgi èn las expertas tenor la nosa retschertga, a lour funcziun impurtanta pigl rumantsch.

En'ulterior med per la diffusiun da plects - novs scu er vigls - èn igls vocabularis. Dond en tgit segl vocabulari igl pi actual per igl surmiran, igl Vocabulari da Surmeir, è da constatar tgi el na satisfò an nign cass allas preteisas dad ozande. La part rumantscha è bler pi gronda an cumparegliaziun cun la part tudestga. Chel fâtg na corresponda betg ple agl basigns dad ozande, scu tgi la nosa retschertga mossa: igls plects rumantschs e betg igls plects tudestgs mantgan alla gliout.

Er vessan igls singuls tgavazzegns da neir actualisos. Cunaschainta e vasiblamaintg ò er igl pouresser fatg grondas midadas, uscheia tgi

blera gaffanaglia u parts digl tgar da tgaval na totgan betg ple agl mond dad ozande. Pleds tgi vignan er duvros dalla gliout (an furma sumigliainta scu igl Pledari grond) on da cattar access ainten en nov Vocabulari da Surmeir, tgi vess da neir edia bagn dalunga.

La nossa lavour demossa quant fritgevel tgi las stentas pigl lungatg rumantsch pudessan esser – e chegl schibagn dalla vart dallas uniuns rumantschas scu er dalla vart da mintga Rumantsch e da mintga Rumantscha sezza.

Bibliografia

- CAMARTIN, ISO: *Nichts als Worte?* Ein Plädoyer für Kleinsprachen. Suhrkamp, Frankfurt/M, 1992 (1985), 92–129.
- CATHOMAS, BERNARD: *Erkundungen zur Zweisprachigkeit der Rätromanen*. Eine soziolinguistische und pragmatische Leitstudie. Europäische Hochschulschriften Bd./vol. 183, H. Lang, Bern, P. Lang, Frankfurt/M 1977.
- DECURTINS, ALEXI: *Ils neologissem el romontsch*. An: Annalas da la Societad retoromantscha 88, Mustér 1975, 9–51.
- DECURTINS, ALEXI: *Rätoromanisch, Aufsätze zur Sprach-, Kulturgeschichte und zur Kulturpolitik*. Romanica Raetica 8, Società Retoromantscha, Cuir 1993, 169–254.
- DECURTINS, ALEXI: *Die Erforschung des Bündnerromanischen. Stand, Entwicklung, Sprachplanung (1950–1983)*. Eine Übersicht. An: MESSNER, DIETER (ed.), *Das Romanische in den Ostalpen, österreichische Akademie der Wissenschaften*, Wien 1984, 257–288.
- Gasetta Romantscha*, 139. annada, nr. 102: Artetgel sur dalla retschertga davart en lungatg unifitgia, p. 3.
- HELFRICH, UTA: *Neologismen auf dem Prüfstand*. Ein Modell zur Ermittlung der Akzeptanz französischer Neologismen, Wilhelmsfeld, Egert, 1993, 1–52.
- MESSNER, DIETER: *Probleme rätoromanischer Neologismen*. An: Ladinia III, San Martin de Tor 1979, 57–67.
- SILLER-RUNGGALDIER, HEIDI: *Grödnerische Wortbildungen*. An: Romanica Aenipotana 15, Innsbruck 1989.
- SOLÈR, CLAU: *Implantations de néologismes dans une langue minoritaire e de faible tension*. An: Terminologies nouvelles, Rint n° 12, 1994, 58–64.

Vocabularis

- Dicziunari Rumantsch. Ladin – tudais-ch.* OSCAR PEER, Lia Rumantscha, Samedan 1989³.
- Dicziunari Rumantsch. Tudais-ch – rumantsch ladin.* RETO R. BEZZOLA e RUD. O. TÖNJACHEN, Lia Rumantscha, Samedan 1982³.
- Mossaveias: Ena bardada rezepts per discorrer bagn rumantsch.* GION PEDER THÖNI, Uniun rumantscha da Surmeir, Riom e Coira 1981.
- Pledari grond.* GEORGES DARMS e ANNA–ALICE DAZZI GROSS, Lia Rumantscha, Coira 1993.
- Pled rumantsch, 5 toms.* Differents collaboraturs, Lia Rumantscha, Coira 1981–1993.
- Vocabulari Romontsch. Sursilvan – tudestg.* RAMUN VIELI ed ALEXI DECURTINS, Lia Rumantscha, Coira 1990³.
- Vocabulari Romontsch. Tudestg – sursilvan.* RAMUN VIELI ed ALEXI DECURTINS, Lia Rumantscha, Coira 1989³.
- Vocabulari da Surmeir.* AMBROS SONDER e MENA GRISCH, Lia Rumantscha, Coira 1970.